

Rechten van de mens in 18e-eeuws Overijssel

Inleiding

Foskea van der Ven heeft een bijzondere band met de provincie Overijssel en haar geschiedenis. Zij was van 2004 tot mei 2016 bestuurslid van de Vereniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis.¹ Daarnaast heeft zij menige publicatie gewijd aan de geschiedenis van het Overijsselse (burgerlijke) recht, zoals dat heeft gegolden tot de invoering van het Wetboek Napoleon, ingerigt voor het Koninkrijk Holland in 1809. Zij heeft laten zien dat het Romeinse recht tijdens het *ancien régime* een belangrijke stempel heeft gedrukt op de rechtspraktijk in Overijssel. Het 'mengelmoes' van inheems en Romeins recht doopte zij met de naam Rooms-Overijssels recht, zoals het mengelmoes van inheems en Romeins recht in Holland bekend staat als Rooms-Hollands recht, dat van inheems en Romeins recht in Friesland als Rooms-Fries recht, dat van Romeins en inheems recht in Utrecht als Rooms-Utrechts recht en dat van Romeins recht en Gelders inheems recht in Gelre als Rooms-Gelders recht.² Zij schuwde ten slotte ook de 'moderne' Overijsselse rechtsgeschiedenis niet.³ Het leek mij daarom een gepast idee in deze, speciaal voor haar bestemde *Groninger Opmerkingen en Mededelingen* een markante periode uit de geschiedenis van de provincie Overijssel te belichten: de patriottentijd in de jaren tachtig van 18^e eeuw. Ik richt me in het bijzonder op de ideeën over de mensenrechten die leefden bij een aantal spraakmakende figuren in die tijd, zoals de in Groningen ontslagen hoogleraar F.A. van der Marck (1719-1800) en de landjonker Joan Derk van der Capellen tot den Pol (1741-1784). Ook deze periode in de Overijsselse

-
- 1 Zie F.A.J. van der Ven, 'Themis in Overijssel ofwel 150 jaar "regt" in de Vereniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis', in: *De Bundels gebundeld, 150 jaar geschiedschrijving in Overijssel*, Zwolle: Vereniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis 2008, p. 33 e.v.
 - 2 Zie F.A.J. van der Ven, 'Rooms-Overijssels recht: Rechtsgeleerde Adviezen, of de invloed van het Romeinse recht op de rechtspraak in Overijssel in de 17^e, 18^e, en 19^e eeuw', *Groninger Opmerkingen en Mededelingen* 2003, p. 49 e.v.; F.A.J. van der Ven, 'Rooms-Overijsselsch recht', *Overijsselse Historische Bijdragen* 2005, p. 61 e.v.; S. van Leeuwen, *Rooms Hollands Regt*; J.H.A. Lokin, C.J.H. Jansen en F. Brandsma, *Het Rooms-Friese recht. De civiele rechtspraktijk van het Hof van Friesland in de 17^e en 18^e eeuw*, Hilversum: Verloren 1999; J. Verdam, *Romeins-Utrechts privaatrecht. Notities over het privaatrecht van stad, steden en land van Utrecht tijdens de Republiek*, Bilthoven: in eigen beheer 1997; H.L.E. Verhagen en I. Haazen, 'De cessie naar Rooms-Gelders recht', *Groninger Opmerkingen en Mededelingen* 2002, p. 97 e.v.
 - 3 F.A.J. van der Ven, *Twee eeuwen recht en wet. Het arrondissement Zwolle-Lelystad in fasen, facetten en figuren*, Zutphen: De Walburg Pers 2011.

rechtsgeschiedenis geniet de belangstelling van Foskea.⁴

Een staat is geen rechtsstaat zonder de erkenning van grond- of mensenrechten. Die garanderen het individu een *staatsvrije sfeer*. Daarmee beperken zij het soevereine staatsgezag. Dergelijke rechten staan tegenwoordig bekend als klassieke grondrechten. Ik maak afwisselend gebruik van de begrippen grondrechten en mensenrechten. De 18^e eeuw deed dit ook. De mensen- of grondrechten hebben in Nederland velerlei wortels: oude gewestelijke constituties (zoals de Brabantse Blyde Inkomste), het gerecipieerde Romeinse recht, 17e-eeuwse en 18e-eeuwse natuurrechtstheorieën en de opvattingen van 18e-eeuwse Amerikaanse denkers. De inspiratiebronnen van de mensenrechten zijn dus niet alleen de *Bill of Rights* in de verschillende Amerikaanse staten (zoals die van Virginia uit 1775) en de *Déclaration des droits de l'homme et du citoyen* uit 1789, die in de (moderne) literatuur vaak als enige naar voren worden geschoven.⁵ In 1795 verschenen verschillende gewestelijke verklaringen van de rechten van de mens en burger. Hun eerste officiële statelijke formulering, zo zou men kunnen stellen, kregen de grondrechten in de Algemeene Beginselen en de Burgerlijke en Staatkundige Grondregels van de Staatsregeling van 1798.⁶

Vooraf het Duitse natuurrechtsdenken is van grote invloed geweest op de formulering van de grondrechten in de Nederlandse staatsrechtelijke documenten van het einde van de 18e eeuw, in het bijzonder de opvattingen van Christian Wolff (1679-1754). Volgens de Duitse literatuur vormt het natuurrecht 'eine eigene Quelle deutscher Grundrechts-tradition'.⁷ Deze bewering gaat ook op voor de mensenrechten in de Verklaring van de Rechten van de Mensch en Burger van Holland, de soortgelijke verklaringen van andere gewesten (zoals Zeeland, Stad & Ommelanden, Utrecht, Overijssel en Gelderland) en de Staatsregeling van 1798. De grondrechten daarin vormen de weerslag van een natuurrechtelijk systeem van rechten én plichten, die voorafgingen aan de inrichting van het staatsbestel en hun gelding niet ontleenden aan hun positiefrechtelijke verwoording.⁸ Vanuit modern perspectief zijn het meest opmerkelijk niet de natuurlijke rechten, maar de natuurlijke plichten. Zij zijn niet helemaal verdwenen uit ons moderne recht. Artikel 29 van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens bepaalt dat iedereen plichten

4 Zie F.A.J. van der Ven, '[Bespr. van:] C.M. Hogenstijn, Het Algemeen Welzijn van het Volk. Een politiek- en rechtshistorische studie van Deventer in de Patriottentijd', *RM Themis* 2006/3, p. 264 e.v.

5 C.J.H. Jansen, 'Klassieke grondrechten. Achtergrond en ontwikkeling, 1795-1917', in: N.C.F. van Sas en H. te Velde (red.), *De eeuw van de Grondwet. Grondwet en politiek in Nederland, 1798-1917*, Deventer: Kluwer 1998, p. 96.

6 P.C. Kop, *Mens en burger. Een geschiedenis van de grondrechten*, Zutphen: Walburg Pers 2009, p.123 e.v.

7 Zie D. Klippel, 'Die Theorie der Freiheitsrechte am Ende des 18. Jahrhunderts in Deutschland', in: H. Mohnhaupt (Hrsg.), *Rechtsgeschichte in den beiden deutschen Staaten (1988-1990)*, Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann 1991, p. 348 e.v.

8 Anders J.M. de Meij, 'De grondrechten in het Koninkrijk Holland', in: J. Hallebeek en A.J.B. Sirks (red.), *Nederland in Franse schaduw. Recht en bestuur in het Koninkrijk Holland (1806-1810)*, Hilversum: Verloren 2006, p. 54.

heeft ten aanzien van de gemeenschap waarin hij leeft. Een mens is immers zonder de gemeenschap niet in staat zijn persoonlijkheid ten volle te ontplooien. Daarnaast is hij verplicht bij te dragen aan de verwezenlijking van een wereld die 'gehoorzaamt' aan de rechten van de mens.⁹ De mens is daarom onderworpen aan de beperkingen die bij wet zijn gesteld. Artikel 6 van de Algemeene Beginselen van de Staatsregeling van 1798 gaf als grondslag van deze 'natuurlijke' plichten een grondregel, die een soort samensmelting was van een van de Mozaïsche Tien Geboden en de categorische imperatief van Immanuel Kant (1724-1804):

Alle de pligten van den Mensch in de Maatschappij hebben hun grondslag in deze heilige wet: Doe eenen ander niet, hetgeen gij niet wenscht dat aan u geschiede. Doe aan anderen, ten allen tijde, zoo veel goeds, als gij in gelijke omstandigheden, van hun zoudt wenschen te ontvangen.

Bij de Staatsregeling van 1801 veranderden de mensenrechten van karakter: zij kregen de gedaante van 'burgerlijke' rechten jegens de staat. De natuurlijke plichten waren verdwenen uit de tekst. De wending naar een opvatting van de grondrechten als rechtsregels was definitief genomen. Zij waren niet langer vooronderstellingen van het staatsbestel meer, zij maakten er integrerend deel van uit.¹⁰

Het is een 18e-eeuwse hoogleraar burgerlijk recht en natuurrecht aan het Athenaeum Illustre te Deventer geweest, die een belangrijke rol heeft gespeeld in de Nederlandse geschiedenis van de rechten van de mens. W.J. Goslinga, die een gezaghebbend proefschrift heeft geschreven over deze rechten, behandelde hem als eerste van de Nederlandse schrijvers over de grondrechten.¹¹ Zijn naam is Frederik Adolf van der Marck. Hij was hoogleraar in het staats-, natuur- en volkenrecht in Groningen van 1758 tot 1773 en aan het Athenaeum van 1783 tot 1787, en - zoals Clemens Hogenstijn in zijn proefschrift opmerkte - exponent bij uitstek van de Deventer patriottenbeweging.¹² Zijn komst naar Deventer is voorbereid door Van der Capellen tot den Pol, vanaf 1772 lid van de Ridderschap van Overijssel en zonder enige twijfel Nederlands bekendste patriot, later geëerd als staatsman, wekker van de natie en grondlegger van de Nederlandse demo-

9 T. Mertens, *Mens & Mensenrechten. Basisboek rechtsfilosofie*, Amsterdam: Boom 2012, p. 393 e.v.

10 P.C. Kop, 'Gelijkheid voor vrijheid', *Recht en kritiek* 3 (1991), p. 309 e.v.; F.H. van der Burg, 'De verklaring van 31 januari 1795: historisch perspectief en hedendaagse betekenis', in: F.H. van der Burg, H. Boels (samenst.), J.P. Loof (red.), *Tweehonderd jaar rechten van de mens in Nederland. De verklaring van de rechten van de mens en van de burger van 31 januari 1795 toegelicht en vergeleken met Franse en Amerikaanse voorbeelden*, Den Haag: SDU uitgeverij en Leiden: F.M. van Asbeck Centrum voor Mensenrechtenstudies 1994, p. 7 e.v.

11 W.J. Goslinga, *De Rechten van den Mensch en Burger. Een overzicht der Nederlandsche geschriften en verklaringen*, 's-Gravenhage: A.J. Oranje 1936, p. 37 e.v.

12 C.M. Hogenstijn, *Het Algemeen Welzijn van het Volk. Deventer in de Patriottentijd*, Nijmegen: Gerard Noodt Instituut: 2005, p. 532.

cratie.¹³ Van der Marck en Van der Capellen hebben elkaar intellectueel sterk beïnvloed. Zij stonden in contact met Simon de Vries (circa 1723-1793), die bekend stond als 'het orakel' van Deventer en een 'echte' studeerkamergeleerde was. Hij heeft intellectueel veel bijgedragen aan de ideologische voorbereiding van het patriottisme in Overijssel.¹⁴ Hun inbreng in de Deventer politiek en in de politieke discussies van die tijd zorgde ervoor dat de patriottenbeweging in Overijssel breder en radicaler was dan elders in Nederland.¹⁵

Wie was Frederik Adolf van der Marck?¹⁶

Van der Marck was een Pruis van geboorte, die carrière heeft gemaakt in de Nederlanden. Na zijn universitaire studie in Duisburg werd hij in 1748 advocaat te Arnhem aan het Hof van Gelre. In 1758 volgde een benoeming tot hoogleraar in Groningen. Van der Marck schuwde als bevlogen idealist het conflict niet. Deze karaktertrek werd hem in 1773 'fataal'. Als gevolg van aanvaringen met hoogleraren van de theologische faculteit over zijn onderwijs in het natuurrecht en met het Groningse stadsbestuur en daardoor met de stadhouder kreeg hij ontslag. Hij moest voor zijn broodwinning uitwijken naar Lingene in Duitsland. Hij ontving daar in 1773 een benoeming aan het Athenaeum Illustre voor het Romeinse recht, het natuurrecht en het leenrecht. Het was Joan Derk van der Capellen tot den Pol, die hem tien jaar later uit zijn Duitse isolement zou verlossen. De eerste contacten tussen beide heren stamden uit vermoedelijk 1779.

Van der Marck schreef in dat jaar (anoniem) een *Rechtsgeleerd Instructoir Advys in de zaake van Jr. Johan Derk van der Capellen, Heer van den Pol*. Hij verdedigde hierin dat Van der Capellen civielrechtelijk niet kon worden aangeklaagd vanwege diens *Vertoog over den onwettigheid der Drostendiensten*, de hand- en spandiensten die plattelands-ingezetenen voor de bestuurder (en soms rechter) - de drost - moesten verrichten. Van der Capellen zou zich onder meer 'beledigend' hebben uitgelaten over de stadhouder, Willem V van Oranje-Nassau (1748-1806), in woord en geschrift. Volgens Van der Marck kon het *Vertoog* evenmin als grondslag dienen voor Van der Capellens verwijdering in 1778 uit de

13 Zie E.A. van Dijk, J. Trijsburg, W.F. Wertheim & A.H. Wertheim-Gijse Weenink (red.), *De wekker van de Nederlandse natie. Joan Derk van der Capellen 1741-1784*, Zwolle: Uitgeverij Waanders 1984.

14 S.R.E. Klein, *Patriots Republikanisme. Politieke cultuur in Nederland (1766-1787)*, Amsterdam: Amsterdam University Press 1995, p. 79 e.v. Zie over 'de vrienden van Joan Derk van der Capellen' Wertheim en Wertheim-Gijse Weenink in *De wekker van de Nederlandse natie*, p. 30 e.v.

15 Hogenstijn, *Het Algemeen Welzijn van het Volk*, p. 233.

16 Ontleend aan J. Lindeboom, *Frederik Adolf van der Marck. Een achttiende-eeuwsch leeraar van het natuurrecht*, 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, p. 132 e.v.; C.J.H. Jansen, *Natuurrecht of Romeins recht. Een studie over leven en werk van F.A. van der Marck (1719-1800) in het licht van de opvattingen van zijn tijd*, Leiden: E.J. Brill/Universitaire Pers Leiden 1987; Hogenstijn, *Het Algemeen Welzijn van het Volk*, p. 315 e.v.

Ridderschap van Overijssel. Daarom adviseerde hij hem het *interdictum unde vi* in te stellen, op grond waarvan hij wederom zijn plaats in de Ridderschap kon innemen. Dit rechtsmiddel verplichtte de 'verdrijver' degene die hij uit het bezit had verdreven, weer in het bezit te stellen.¹⁷ In 1782 trad Van der Marck opnieuw in het krijt voor Van der Capellen. Hij publiceerde een *Missive over den aart en oorsprong der Drost- en andere diensten*, waarin hij Van der Capellen in zijn opvatting over de drostendiensten bijviel: het was drosten en rechters van oudsher verboden om de diensten van de bevolking tot hun eigen voordeel te nutte te maken. Van der Cappellen werd op 1 november 1782 weer toegelaten tot de Staten van Overijssel.

Het hardnekkige gerucht deed inmiddels de ronde dat Van der Marck de drukker was van Van der Capellens beroemde pamflet *Aan het Volk van Nederland* (1781).¹⁸ Op zijn beurt heeft Van der Capellen de benoeming van Van der Marck er doorgedrukt bij de Deventer stadsbestuurders. Hij kreeg op 31 maart 1783 een aanstelling als professor in de rechten. Van der Marcks terugkeer naar de Republiek ontlokte vele jubelzangen in patriottische kringen. Wat te denken van de volgende woorden?

O Deventer! Uw roem moet stygen,
 En, dag'lyks, meerder aanwas krygen:
 Daar gy, vol mannenmoed, in't perk
 Voor Vryheid treedt, en, voor de Rechten
 Des Burgers durft, als Helden, vechten;
 Ja! Daar gy de onschuld eert, in mynen Van der Marck!¹⁹

Van der Marck ging zich actief met de lokale politiek bemoeien aan de zijde van de patriotten. Hij werd in 1785 lid van de gecommiteerden van de burgerij en gilden van de stad Deventer. Deze hadden onder meer tot taak zich bezig te houden met het opstellen van een nieuw Regeringsreglement. Het concept van dit Reglement was doortrokken van de kernbegrippen uit de patriottentijd: volkssoevereiniteit en grondrechten.²⁰ Van der

17 Het *interdictum unde vi* diende dus tot herstel in het bezit dat de gedaagde met geweld de eiser had ontnomen. Zie G. 4, 154. Het *interdictum unde vi* zag op onroerend goed. Daar hoorden sinds de Middeleeuwen ook de daaraan verbonden 'onlichamelijke zaken' bij, zoals het patronaatsrecht of het recht van vruchtgebruik. Het recht op zitting in de Ridderschap was verbonden aan het bezit van een 'havezate'. Zoals Foskea heeft laten zien, is het Romeinse bezitsrecht gerecipieerd in Overijssel. Zij spreekt vooral over het *interdictum uti possidetis*, dat de feitelijke toestand beschermde ten tijde van het instellen van het interdict: degene die bezitter was van een onroerend goed op het moment van het uitvaardigen van het interdict, werd in zijn bezit beschermd. Zie Van der Ven, 'Rooms-'Overijsselsch Regt'. Rechtsgeleerde adviezen of de invloed van het Romeinse recht op de rechtspraak in Overijssel in de 17^e, 18^e en 19^e eeuw', *Overijsselse Historische Bijdragen* 2005, p. 76 e.v. Zie ook J. Voet, *Commentarius ad Pandectas*, ad D. 43, 16, 1.

18 Jansen, *Natuurrecht of Romeins recht*, p. 61.

19 *Politieke Kruyer*, Amsterdam 1783, deel I, no. 42.

20 Hogenstijn, *Het Algemeen Welzijn van het Volk*, p. 419 e.v.

Marck schreef het voorwoord bij het rapport van de gecommitteerden, dat werd aangeboden aan de burgemeester van Deventer. Hij verdedigde daarin de vrijheid van het volk en het terugdringen van de macht der regenten. Hij achtte het noodzakelijk dat de onveranderlijke en onvervreembare rechten van de mens ongeschonden bleven in een zich vrij noemende burgerstaat. Hij was daarom een groot voorstander van de regeling dat Rooms-Katholieken en mennonieten het burgerrecht konden krijgen van Deventer. Dit standpunt stuitte echter op grote weerstand, vooral van de gilden. In 1786 werd een nieuwe commissie van gecommitteerden gevormd. Van der Marck zat daar niet meer in, maar hij liet zich desondanks niet onbetuigd. Hij zorgde voor een unieke gebeurtenis door voor het volk van Deventer over 'de onvervreembare en geheiligde rechten van den mensch en [...] hunne eigene burgerlyke rechten' te doceren, omdat een volksregering niet van lange duur kon zijn, als men geen kundig en deugdzaam volk vormde.²¹ In zijn Deventer inaugurele rede *Over de liefde tot het vaderland ... of over den waaren aard van het zogenaamde Patriotismus* had hij niet voor niets verdedigd dat om de rechten van het mensdom te beschermen ieder mens soldaat is.²² Vermoedelijk heeft deze laatste opmerking een tegenstander verleid tot het tekenen van een anonieme spotprent. Van der Marck staat afgebeeld op een kathedraal voor een groepje gewapende mannen. De tekst onder de prent luidt:

Hier staat Dom. van der Marck
die bewijst hier stijf en stark
dat burgers ruyge mutsen draagen
om de Vryheid te onderschraagen²³

Volgens Van der Marck was een burgerstaat pas echt vrij, wanneer de onveranderlijke en onvervreembare rechten van de mens niet werden aangetast ('want deeze zyn rechten, (...), van geene omwenteling in burgerlyke zaaken afhankelyk'). Volk noch vorst kon bovendien afstand doen van deze natuurlijke rechten in een maatschappelijk verdrag. Deze rechten legden tegelijk verplichtingen op, waaraan wij moesten voldoen en anderen zoals wij. Wij waren immers allemaal mensen. 'Wy allen zyn daarom aan de wetten van 't Land, en vooral aan de grondwetten, gebonden; op dat wy vry zouden kunnen zyn.' Tot de allerheiligste rechten van de ware vrijheid rekende Van der Marck de vrijheid van drukpers, de vrijheid van godsdienst en de vrijheid van koophandel. Het was niet de geringste taak van

21 F.A. van der Marck, *Iets ten vervolge op het waaragtig verhaal wegens het voorgevallene omtrent het hoogleeraars ambt van Mr Fred. Adolf van der Marck*, Groningen: bij Jacobus Bolt 1796, p. 51.

22 F.A. van der Marck, *Redenvoering over de liefde tot het vaderland, te bestuuren overeenkomstig met de redelyke en gezellige natuur der menschen of over den waaren aard van het zogenaamde Patriotismus*, Deventer: G. Brouwer en Amsterdam: J. Allart 1783, p. 47-48.

23 Rijksprentenkabinet, Rijksmuseum Amsterdam.

het patriottisme deze rechten van de mens te verdedigen.²⁴

Het patriottisme was een verzamelnaam van de tegenstanders van het stadhouderlijk hof en zijn aanhangers (de 'prinsgezinden') in het laatste kwart van de 18^e eeuw. Zij streefden naar politieke hervormingen, mede als gevolg van de corruptie in het bestuur en de slechte economische situatie. Afhankelijk van het type patriot ('aristocraat' of 'democraat') moesten de veranderingen leiden tot versteviging van de positie van de regenten (met name in de grote steden) of die van het volk. Daarnaast hadden de patriotten andere strijdpunten, zoals de uitbreiding van de vloot. De stadhouders zouden uit zijn op uitbreiding van het landleger. In 1787 bereikte het verzet tegen de stadhouder het kookpunt. De intocht van de Pruisische legers op verzoek van Wilhelmina van Pruisen (1751-1820), de vrouw van Willem V, bedoeld om de macht van de patriotten te breken, maakte een abrupt einde aan Van der Marcks verblijf in Deventer. Ondanks het feit dat naar zijn opvatting ieder mens soldaat was ter verdediging van zijn rechten, bleef het tobben met de daadwerkelijke militaire inzet van de patriotten en hun 'vrijcorpsen'. Slechts een handvol Pruisische militairen deed de patriotten op de vlucht slaan. Van der Marck - gehaat door de leden van de gilden van Deventer wier macht hij had willen beknotten - moest vluchten, over Gronau naar Burg Steinfurt. Hij wist het vege lijf te redden door zich zes dagen verborgen te houden op hooizolders en in achterkamers. Zijn huis werd geplunderd. Een gravure van deze plundering is tot op de dag van vandaag een stille getuige van wat het gezin Van der Marck was overkomen. Pas in 1795 volgde na de intocht van de Franse legers in zijn beleving eerherstel. Hij werd toen opnieuw benoemd tot hoogleraar in Groningen.

Van der Marcks natuurrechtelijke theorie van de rechten van de mens²⁵

Van der Marck zag als het basisbeginsel van zijn systeem 'de orde der zaken'. Orde is overal in de natuur, de wereld, zelfs het heelal aanwezig. Uit die orde leidde Van der Marck *more geometrico* de plichten van de mens jegens zichzelf, jegens anderen en jegens God af. Deze plichten zijn aangeboren, omdat ze inherent zijn aan de mens. De eerste plicht van de mens is die tot zelfhandhaving. De plichten kennen als pendant de aangeboren rechten. Van der Marck heeft zich in zijn opvatting en beschrijving van zijn natuurrechtelijk systeem vooral laten inspireren door de Duitse wiskundige, filosoof en beoefenaar van het natuurrecht Christian Wolff. Het natuurrechtelijke systeem van Van

24 Van der Marck, *Redenvoering over de liefde tot het vaderland*, p. 31, p. 37, p. 45-47 en p. 49. Zie ook Universiteitsbibliotheek Leiden (UBL), BPL 1157, Stuk getiteld Voorwoord bij het Rapport, Dec. 1785. Van der Capellen zag het Deventer comité van geëmmiteerden als voorbeeld voor andere steden. Zie N.C.F. van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900*, Amsterdam: Amsterdam University Press 2004, p. 238 e.v.

25 Jansen, *Natuurrecht of Romeins recht*, p. 97 e.v.

der Marck bestond uit aangeboren rechten en plichten. Zij waren onveranderlijk, onvervreemdbaar en absoluut. Samen maakten zij de natuurlijke vrijheid van ieder individu uit. Iedere staat had deze natuurlijke vrijheid te respecteren. Deed een staat dat niet, dan werd de mens tot redeloos vee. Daarom had een volk het recht tot het voeren van een defensieve oorlog, wanneer een staat de aangeboren rechten van de mens dreigde aan te tasten. In de loop van de 18e eeuw heeft Van der Marck een uitgebreide catalogus van aangeboren rechten bijeengesprokkeld. In 1758 sprak hij in de rede bij de aanvaarding van zijn Groninger hoogleraarsambt over de vrijheid van denken en spreken. In 1762 voegde hij daaraan toe de vrijheid van redeneren, de vrijheid van godsdienst en de vrijheid om het eigen oordeel te mogen volgen (zie de vorige paragraaf).

Onder invloed van de Amerikaanse predikant en filosoof Richard Price (1723-1791) wees Van der Marck in de rede bij de aanvaarding van zijn Deventer hoogleraarsambt - zoals gezegd - op de vrijheid van drukpers en - los van Price - op de vrijheid van koophandel. Van der Marcks fascinatie voor Price was gewekt door Van der Capellen. Die had in 1776 in het voorwoord bij zijn vertaling van Price's *Aanmerkingen over den Aart van der Burgerlijke Vryheid* eveneens gehamerd op de waarde van de vrijheid van drukpers. Van der Capellen deed dat nog eens tamelijk dunnetjes over in *Aan het volk van Nederland* (1781). Slechts door middel van de drukpers waren de staatkundige wantoestanden aan de kaak te stellen. Het geschreven woord was het wapen bij uitstek om een nieuw staatsbestel te realiseren. Van der Capellen realiseerde zich overigens als geen ander dat het gebruik van de drukpersvrijheid en haar misbruik onlosmakelijk met elkaar waren verbonden.²⁶ Niet alleen Price, maar ook een andere Brits-Amerikaanse denker, Joseph B. Priestley (1733-1804), eveneens predikant, inspireerde Van der Marck en Van der Capellen. Ook van hem vertaalde laatstgenoemde vermoedelijk een werk: *Proeve (...) over den Aart van Politieke en Burgerlyke Vryheid* (1783). In de filosofie van Price en Priestley kwamen ideeën als de rechten van de mens, het verzet tegen tirannie, het verwezenlijken van machtsevenwicht in een staatsbestel, godsdienstvrijheid en opvoeding door opleiding samen. In de jaren tussen 1783 en 1787 zinderde het in Overijssel mede als gevolg van Van der Marcks en Van der Capellens activiteiten van de vrijheidsideologieën en rechten van de mens-theorieën.²⁷ Van der Capellen heeft in een brief (gedateerd 20 juli 1776) aan zijn studiegenoot M. Tydeman (1741-1825), hoogleraar in Utrecht van 1766 tot 1787 en 'prinsgezind', zijn inspiratiebronnen omschreven. Hij suggereerde Tydeman schrijvers met 'goede' politieke denkbeelden (dat wil zeggen die kennis hadden van de rechten van de mens). Opvallend is het grote aantal Engelse en Schotse politiek filosofen en schrijvers. Zij staan in de geschiedenis van de Engelse filosofie bekend als 'Commonwealthmen'. Zij

²⁶ Zie ook De Meij, 'De grondrechten in het Koninkrijk Holland', p. 58.

²⁷ Zie over de inspiratiebronnen van Van der Capellen en Van der Marck: L.H.M. Wessels, 'Over invloed en traditie. Een plaatsbepaling van Joan Derk van der Capellen', in: *De wekker van de Nederlandse natie*, p. 121 e.v. (p. 129 e.v.); Jansen, *Natuurrecht of Romeins recht*, p. 103-105; Klein, *Patriots Republikenisme*, p.76 e.v.

hebben hun belangstelling voor 'natuurlijke' rechten, weerstand tegen tirannie en machts-evenwicht in het staatsbestel door invloed van het volk gemeenschappelijk.²⁸ De brief van Van der Capellen luidde als volgt:

'Maar wilt ge 'r in slagen, begin dan met Grotius te verbannen, die waaragtig nergens minder groot is dan in dat gedeelte van zijn Jus B[elli] et P[acis], dat op 't politique betrekking heeft. Het eenige dat ik tot 's mans verschooning weet is dat hij in een' tijd leefde en schreef toen de regeerkunde noch in haare kindsheid was en men de rechten van 't mensdom nog niet kende. Grotius had zijne wijze van denken bedorven door 't Roomsche regt, die stinkende bron van despotisme, militaire jurisdictie, lijdelijke gehoorzaamheid, crimen majestatis, en meer zulke fraaijheden. Geerne offerde ik en Grotius en 't Roomsche regt aan de vrijheid! (...) Wilt ge gezonde politique denkbeelden, haal die uit Locke on Government, (...), Ferguson, Historij of Civil Societij, Hume, Robertson, inzonderheid Priestleij en Price (...), Sidneij, en vooral de schriften van Gordon, (...), Trenchard en Fletcher.'²⁹

Met de komst van de Pruisische troepen in 1787 trad echter in één klap een doodse stilte in. De Nederlandse Revolutie was, twee jaar voor de Franse, uitgelopen op een fiasco. Die stilte zou acht jaar duren, tot de intocht van de Franse troepen in de Republiek met in hun kielzog de martelaren van 1787. Van der Marck verwelkomde de binnenvallende Fransen in 1795 als de verdedigers van de rechten van de mens.

Wat doen nu de Franschen? (...) Zij (...) rigten openlijk een vrijheidsboom op, met verklaring dat ze allen, die de natuurlijke vrijheid beminnen en de aangeboorene onvervreembare rechten van den mensch zoeken te handhaaven, tegen alle onregtmatige overheerschers zouden ter hulpe komen en met alle hunne magt kragtdaadig beschermen. Is dit gedrag der groote Fransche Natie niet voorbeeldig, edelmoedig, niet ongemeen menschlievend, niet volkomen rechtvaardig?³⁰

Zelden zal een bezetter zo euforisch zijn ontvangen. Van der Marck begon weer als hoogleraar in Groningen. Zijn lessen voor het Deventer volk werkte hij uit in een *Schets over de Rechten van den Mensch, het Algemeen Kerken-, Staats- en Volkerenrecht ten dienste der burgery ontworpen. Alsmeede Tafereel van deelen, Afdeelingen en hoofd-*

28 C. Robbins, *The eighteenth-century commonwealthman. Studies in the transmission, development and circumstance of English liberal thought from the restoration of Charles II until the war with the thirteen colonies*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press 1961.

29 UBL, BPL 945. Zie Jansen, *Natuurrecht of Romeins recht*, p. 279. Ook Van der Marck was voorstander de rol van het Romeinse recht als geldend recht terug te dringen ten gunste van het natuurrecht. J. Locke (1632-1704), *Two Treatises on Government* (1690); D. Hume (1711-1776), Schots filosoof; W. Robertson (1721-1793), historicus; Th. Gordon (ca 1684-1750) en J. Trenchard (1662-1723), twee Engelse politiek filosofen, de auteurs van *Cato's Letters: Essays on Liberty, Civil and Religious, and other important subjects* (4 dln, Londen 1735); A. Fletcher (1653-1713), Schot en schrijver van *A Discourse of Government with relation to Militias* (1697/1698); A. Ferguson (1723-1816), socioloog. Opvallend is het ontbreken van de naam van Fr. Hutcheson (1694-1746), hoogleraar moraalfilosofie in Glasgow.

30 UBL, BPL 1147, Slot van een betoog van staatsrechterlijken inhoud, p. 193 e.v.

stukken, tot een algemeen Bataafsche Wetboek. Het boek verscheen in 1798, in zijn genre een voorloper. De Leidse hoogleraar A. Kluit (1735-1807) had in 1793 (anoniem) een boek gepubliceerd met de titel: *De rechten van den mensch in Vrankrijk, geen gewaande rechten in Nederland of betoog, dat die rechten by het volk van Nederland in volle kracht genoten worden en over iets over onze vrijheid en patriottismus.* Het boek had dezelfde strekking als dat van Van der Marck, maar deed een veel sterker beroep op de historische ontwikkeling van het staatsbestel van de Republiek der Verenigde Nederlanden als grondslag van mensenrechten dan op het natuurrecht.³¹

In zijn *Schets* bepleitte Van der Marck naast de al genoemde vrijheid van godsdienst, de vrijheid van spreken en denken, e.d. de onafhankelijkheid van de koophandel van de overheid en het recht van vrije zeevaart. Mede om deze reden beschouwde een auteur als Theissen Van der Marck als één van de voorlopers van het liberalisme in Nederland.³² In dezelfde tijd streed Van der Marck voor de afschaffing van de slavernij. Hij beschouwde haar als een schending van de onvervreembare en geheiligde rechten van de mens, een flagrante inbreuk op de gelijkheid van iedere burger en een onttering van de menselijke waardigheid.³³ Zo had Van der Marck aan het einde van zijn leven een samenhangende visie op de mensenrechten ontwikkeld, die gedeeltelijk haar weg zou vinden in de Algemeene Beginselen en de Burgerlijke en Staatkundige Grondregels van de Staatsregeling van 1798.

Verbinding van natuurrechtelijke opvattingen met het tolerante verleden van de Republiek

De geschiedenis was alom aanwezig in de geschriften van de Nederlandse 18^e-eeuwers, ook in het revolutionaire *Aan het Volk van Nederland*. De 18e-eeuwse natuurrechtsjuristen voelden zich in hun opvattingen over en pleidooien voor de rechten van de mens gesterkt door het verleden van de Republiek der Verenigde Nederlanden. Zij stond bekend als een tolerante natie ten aanzien van de vrijheid van denken en spreken en in het verlengde daarvan de vrijheid van drukpers. Van der Marck en bijvoorbeeld de Franeker en later Utrechtse hoogleraar C.H. Trotz (1703-1773), de leermeester van Van der Capellen en een befaamd kenner van de Unie van Utrecht, verdedigden deze vrijheden weliswaar als aangeboren rechten, maar onder verwijzing naar hun verankering in de traditie van de Repu-

31 Zie Kop, *Mens en burger*, p. 92.

32 J.S. Theissen, *Uit de voorgeschiedenis van het liberalisme in Nederland*, Groningen: J.B. Wolters 1930, p. 6 e.v., p. 17.

33 UBL, BPL 1130: F.A. van der Marck, *Verhandeling over den slavenhandel*; Jansen, *Natuurrecht of Romeins recht*, p. 83. Van der Capellen was al in 1776 van plan een 'verhandeling' tegen de slavernij te schrijven. Hij heeft ongetwijfeld Van der Marck geïnspireerd.

blik.³⁴ Kluit ging hierin - zoals ik in de vorige paragraaf opmerkte - nog veel verder. In het beroep op een tolerant verleden schuilde een kern van waarheid. Er bestond hier inderdaad ondanks de aanwezigheid van strafbedreigende plakكاتen een ruime mate van vrijheid van spreken en drukken, zeker in vergelijking tot het buitenland. Deze vrijheid uitte zich overigens echter vooral in het feit dat die plakكاتen nauwelijks werden gehandhaafd.³⁵

De befaamde Utrechtse en later Leidse hoogleraar Gerard Noodt (1647-1725) verankerde de religievrijheid in 1706 eveneens in het verleden, en wel in art. XIII van de Unie van Utrecht. Natuurlijke rechten en plichten waren in deze opvattingen historische verworvenheden, geen nieuwlichterij of revolutionaire inzichten.³⁶ Dat hielp bij de acceptatie van deze ideeën in de Republiek. Vooral Trotz - evenals Van der Marck een groot voorvechter van religieuze vrijheid - heeft in navolging van Duitse voorbeelden (in het bijzonder Chr. Thomasius (1655-1728), J.P. von Ludewig (1668-1743) en N.H. Gundling (1671-1729), de zogeheten 'Hallese' school) een historisch-praktische benadering van het staatsrecht aan de hand van 'oorspronkelijke' teksten (historische bronnen) in de beoefening van het Nederlandse staatsrecht en de Nederlandse politiek ingang doen vinden.³⁷ Trotz bouwde in zijn Franeker rede *Over de vryheit van gevoelen en spreken den rechtsgeleerden eigen* (1741) voort op het werk van Noodt en verwees dus evenzeer naar de Unie van Utrecht. Zijn oratie is een historisch gedocumenteerde en op het Wolffiaanse natuurrecht gebaseerde verdediging van de vrijheid van meningsuiting (ook in religieuze zaken) in de Republiek. Ook bij Trotz is er sprake van een samenspel tussen 'aangeboren' rechten en plichten. Dit betekende dat een *absolute* vrijheid van spreken niet kon bestaan. Het individu had plichten jegens de burgerstaat die bij wet beperkingen kon aanbrengen op de vrijheid van spreken (bijvoorbeeld in godsdienstige zaken).³⁸

34 Zie Goslinga, *De rechten van den mensch en burger*; C.J.H. Jansen, *Natuurrecht of Romeins recht*, p. 97 e.v.; Kop, 'Gelijkheid voor vrijheid', p. 309. Over Trotz: C. Korbeld, *Over de vryheit van gevoelen en spreken den rechtsgeleerden eigen. Leven en werk van Christiaan Hendrik Trotz (1703-1773)*, Nijmegen: Gerard Noodt Instituut 2013.

35 E. Diemer, *Vrijheid van drukpers. Eenige opmerkingen over haar staatsrechtelijke regeling, voornamelijk in Nederland*, Rotterdam-Utrecht 1937, p. 55-56.

36 G.C.J.J. van den Bergh, *The life and work of Gerard Noodt (1647-1725): Dutch legal scholarship between humanism and enlightenment*, Oxford: Oxford University Press 1988, p. 224 e.v. Vgl. H.A. Enno van Gelder, *Vrijheid en onvrijheid in de Republiek. Geschiedenis der vrijheid van drukpers en godsdienst van 1572 tot 1798*, Haarlem: H.D. Tjeenk Willink 1947; Hogenstijn, *Het Algemeen Welzijn van het Volk*, p. 192.

37 Korbeld, *Over de vryheit van gevoelen en spreken den rechtsgeleerden eigen*, p. 17 e.v., p. 151 e.v.

38 Korbeld, *Over de vryheit van gevoelen en spreken den rechtsgeleerden eigen*, p. 240 e.v. Zie C.H. Trotz, *Commentarius legum fundament. Foederati Belgii, Of verklaaring van de Grondwetten der Vereenigde Nederlanden*, Harlingen: bij Van der Plaats en Amsterdam: bij G. Warnars 1778 (postuum verschenen; de derde 'grond-wet' betrof de Unie van Utrecht; het commentaar liep tot art. XIX).

Besluit

De politieke verwezenlijking van de vrijheid en gelijkheid voor iedere burger kwam aan het einde van de 18e eeuw in een stroomversnelling. Zij ging hand in hand met de afschaffing van de oude regentenmaatschappij, de ontkoppeling van politieke heerschappij en privaateigendom, de scheiding van kerk en staat, enz. Het besef dat de staat er was voor de bescherming van de 'natuurlijke en geheiligde' rechten van de mens, liep als een rode draad door de beraadslagingen en beschouwingen in de nationale politieke gremia over een staatsregeling voor het 'Bataafse' volk. Onder invloed van Duitse en (hoofdzakelijk), Schotse, Engelse en Amerikaanse filosofen mochten rechten als de vrijheid van drukpers, de vrijheid van spreken en denken en de godsdienstvrijheid zich in een grote belangstelling van burgers en volksvertegenwoordigers verheugen. Van der Capellen en Van der Marck in Deventer waren de voorvechters van een verlicht natuurrecht, dat iedere burger een gelukkig leven in vrijheid voorspiegelde, als de staat onder meer maar de genoemde natuurlijke rechten waarborgde. Zij zagen zich als de nieuwe predikanten van hun tijd, die daarom constant in de clinch lagen met de eigenlijke predikanten, de voorgangers van de gereformeerde kerk.

Na de Bataafse omwenteling van 1795 zorgden de proclamaties van de rechten van de mens door de verschillende gewesten voor een golf van enthousiasme in bijna alle gedeeltes van de Republiek: eindelijk was een ieder vrij, eindelijk was een ieder gelijk. De Verklaring van de Rechten van de Mensch en van de Burger van het gewest Holland van 31 januari 1795 werd een soort rolmodel voor vergelijkbare verklaringen van de andere gewesten. Een van de 'hoofdopstellers' was Pieter Paulus (1754-1796), een leerling van Trotz uit Utrecht.³⁹ De eerste bepaling luidde dat alle mensen met onvervreembare gelijke rechten werden geboren. Deze rechten bestonden volgens de tweede bepaling uit gelijkheid, vrijheid, veiligheid, eigendom en tegenstand van onderdrukking. Volgens de derde stelling was de grondregel: 'Doe niet aan eenen anderen, het geen gy niet wilt dat U geschiede.' De vierde respectievelijk de vijfde bepaling gaven aan iedere mens de vrijheid zijn gedachten en gevoelens te openbaren, of door de drukpers of op een andere wijze respectievelijk de godsdienstvrijheid. De 'provisionele representanten' van Overijssel hebben op 17 februari 1795 een sterk door de Hollandse Verklaring geïnspireerde Verklaring aangenomen.⁴⁰

Van de beroemde trits vrijheid, gelijkheid en broederschap leek aan het begin van de 19e eeuw niet langer de vrijheid voorop te staan. Het ging toen vooral om gelijkheid (in het bijzonder voor de wet). Alle mensen werden als gelijke geboren: zij hadden dus gelijke

39 Paulus werd bekend om zijn *Verklaring der Unie van Utrecht* (1775/1777).

40 Zie Kop, *Mens en Burger*, p. 123 e.v.

rechten. Tweederangsburgers emancipeerden vanaf 1795 tot burgers met gelijke rechten. Tegen deze achtergrond is het niet verbazingwekkend dat in de eerste grondwettelijke verklaringen grondrechten als gelijke benoembaarheid tot openbare ambten, de 'veiligheid' van de privé-eigendom, de gelijke berechtiging van alle godsdienstige gezindten en de gelijkheid van ieder voor de wet, tot uitdrukking komend in de codificatiegedachte en het beginsel van legaliteit, meer op de voorgrond traden dan de vrijheidsrechten.⁴¹ De grondrechten waren rechtsregels geworden. De adjectieven 'geheiligd', 'onvervreemdbaar' en 'natuurlijke' verdwenen uit het juridische taalgebruik. De rechtsstaat op Nederlands grondgebied was geboren. Met dank mede aan Van der Capellen en Van der Marck, twee Overijsselse kampioenen van de rechten van de mens.

C.J.H. Jansen

Nijmegen

⁴¹ N.C.F. van Sas, 'Mensenrechten in 1795', *Kleio* 1996/9-10, p. 10-14; Jansen, 'Klassieke grondrechten. Achtergrond en ontwikkeling, 1795-1917', p. 98 e.v.; Van Sas, *De metamorfose van Nederland*, p. 56.

